

Visionen om lighed —

grænser for lighed med særlig henblik på de ældre

Henning Olsen

Nedenstående artikel er en udvidet og omarbejdet udgave af et foredrag holdt ved Socialpolitisk Forenings sommermøde på Askov Højskole, august 1977. Ved den endelige udarbejdelse af manuskriptet har *cand. polit. Anders From, stud. psyk. Gert Hansen og stud. scient Bruno Schwede* bidraget med råd og kritiske bemærkninger.

1. Visionen om lighed

Så længe der har eksisteret samfund med ulighed, har der været mennesker, som forestillede sig et mere retfærdigt samfund, et visionært samfund karakteriseret ved »frihed, lighed og broderskab«. Grundlaget for sådanne visioner har været og er selve ulighedens eksistens, og når visionerne om lighed har været så sejlivede, skyldes det, at visionernes materielle grundlag har eksisteret gennem generationer. For hundrede år siden forestillede Marx sig muligheden af et lighedssamfund, hvor enhver yder efter evne og modtager efter behov¹). Et århundrede senere konstaterer socialdemokratiets lighedskommission, at lighed er arbejderbevægelsens oprindelige og aktuelle mål, og at den afgørende udfordring for arbejderbevægelsen er, at sætte samfundets kræfter ind på at angribe de grundlæggende uligheder, som efter kommissionens opfattelse stadig er urørte²).

Nu vil flere andre partier end socialdemokratiet imidlertid gøre krav på en politisk praksis, som baseres på en målsætning om øget lighed i det danske samfund. Dette gælder naturligvis venstrefløjens partier og grupperinger, men i flere af de borgerlige partiers programmer fremstår også visioner om lighed. På denne baggrund synes en indledende diskussion af selve lighedsbegrebet nødvendig, idet der knytter sig en del uklarheder og misforståelser til dette begreb. Diskussionen skal bl. a. tjene til fastlæggelse af, hvad man i resten af denne artikel vil forstå ved lighed/ulighed³).

1. K. Marx: »Kritik af Gotha-programmet«, 1885, jf. fx Verker i udvalg 4 / Politiske skrifter, Oslo 1971, p. 207 ff.

2. Den socialdemokratiske folketingsgruppes lighedskommission: »Kravet om lighed«, Fremad 1973, p. 20 f.

3. Det følgende baseres især på H. Olsen: »Noter til en foreløbig bestemmelse af begrebet klasse-specifik socio-økonomisk ulighed«, i Socialt Tidsskrift nr. 8-9, 1975, p. 233 ff.

Forsøgene på at fastlægge begrebet socio-økonomisk ulighed er mangfoldige, og kun nogle få eksempler herpå skal nævnes. Bent Hansen mener, at ulighed betyder, »at udviklingsmulighederne for dem, der fødes på den forkerte side af et socialt skel, bliver færre . . .«⁴), mens Søren Geckler taler om ulighed, »når fordelingen af livsgoder er således, at nogle er i en mere privilegeret stilling end andre . . . En situation med ulighed . . . vil være en situation med en ulige fordeling af velfærd . . .«⁵). Selv har forfatteren til denne artikel ved en tidligere lejlighed fremlagt en foreløbig uligheds-definition, hvor det fremhæves, at ikke en hvilken som helst tilfældig forskel mellem persongrupper kan betragtes som social ulighed: »Min opfattelse af social ulighed er altså ikke normativ i den forstand, at jeg betragter enhver afvigelse fra egalitaristiske tilstande som socio-økonomisk ulighed. Kun når alle eller de fleste goder (i videste forstand) er systematisk skævt fordelt mellem samfundets klasser, vil jeg tale om social ulighed . . .«⁶).

Den sidste opfattelse peger på nødvendigheden af en præcisering af klassebegrebet. Det vil dog blive for omfattende at udvikle en egentlig klassemodel, hvorfor der vedrørende dette spørgsmål henvises til tidligere arbejder⁷). Her vil det være tilstrækkeligt at fastslå, at en klassemodel må tage udgangspunkt i forholdet til produktionsmidlerne som det centrale for klasseafgrænsningen, idet klasseherredømmet består i monopolisering af den reelle rådighed over produktionsmidlerne gennem den herskende klasse samt i privat tilegnelse af det samfundsmæssige merprodukt gennem denne klasse. I et kapitalistisk samfund lever den herskende klasse helt eller delvis af merværdi, mens arbejderklassen hovedsageligt lever af midler, der hidrører fra lønarbejde. Det vil sige, at indkomstkilden er et kriterium for klassetilhørsforholdet, og denne kilde er på sin side bl. a. bestemt af ejerrelationen. Derudover vil det ofte være nødvendigt at raffinere klassemodellen yderligere, fx ved at inddrage begrebet »funktionel status«, dvs. » . . . a person's main role as being either directly necessary to the material and social well-being of the working class or as being primarily exploitative of and/or parasitical upon the necessary labor of others . . .«⁸). Man kan derfor tilslutte sig Israel⁹), når han bemærker, at en klasseanalyse kan indeholde flere inddelingsprincipper, idet antallet og arten af disse afhænger af den konkrete situation, et samfund befinder sig i, og af formålet med den analyse, man ønsker at gennemføre. Men det er dog samtidig vigtigt at forstå, at det, når man skal udsondre forskellige klasser, altid er nødvendigt at fokusere på det reale ejerforhold (placeringen i produktionsforholdet), såfremt man over-

4. Jf. B. Hanen: »Velstand uden velfærd«, Fremad 1973, p. 17.

5. S. Geckler: »Noget sociologiske og historiske synsvinkler på fordelingen i Danmark efter 1945«, København 1974, stencileret, p. 1.

6. Jf. H. Olsen: »Teori, empiri og praksis«, i Socialt Tidsskrift nr. 2-3, 1975, p. 89.

7. Jf. H. Olsen: »Noter til . . .«, op. cit., p. 226 ff og de dér anførte litteraturhenvisninger.

8. Jf. C. H. Anderson: »The Political Economy of Social Class«, New Jersey 1974, p. 125.

9. Jf. J. Israel: »Sociologisk grundbog / II«, Gyldendal 1974, p. 124.

hovedet vil begribe ulighedens natur. Med udgangspunkt i ejendomsforholdene kan man bevæge sig til klassedelingens andre elementer, fx politisk magt, og undersøge, hvorledes disse påvirker de i sidste instans ejerskabsbetingede klasser¹⁰).

Hvad betyder det nu for bestemmelsen af ligheds/ulighedsbegrebet, at vi, som Henning Tjørnehøj udtrykker det, »praktiserer klassesamfundet«¹¹), at Danmark med andre ord er et samfund, hvori der hersker klassekamp? Det betyder, at studiet af socio-økonomisk ulighed i kapitalistiske samfundsformationer samtidig vil være studiet af klasser og klasse modsætninger. Ulighed i det kapitalistiske samfund er klasseulighed, og uligheden finder stedse udtryk i eksistensen af klasser¹²).

Den væsentligste form for socio-økonomisk ulighed i det kapitalistiske samfund er den ulighed, som vedrører *økonomisk magt*, herunder især uligheden i forhold til produktionsmidlerne og de derigennem skabte varer og tjenesteydelser. Denne type af ulighed vedrører de forskellige positioner i produktionsprocessen, men også adgangen til forbrug: Den klasse, som har magten over produktionsprocessen, er også den klasse, som tilegner sig en uforholdsmæssig stor del af det samfundsmæssige produkt. Eller sagt på anden vis: Der synes at eksistere en signifikant og konsistent relation mellem forbrugs- og produktionsulighed. Ud over den økonomiske magtulighed, kan der udsondres yderligere nogle former for socio-økonomisk ulighed, der dog ikke er tilstrækkeligt uafhængige til autonomt at kunne påvirke klassesystemet. Der tænkes her fx på »social status«-begrebet (social prestige) og på »politisk magt«-begrebet. Med hensyn til social status eller prestige kan denne ikke adskilles fra den økonomiske magt; på kort sigt og i visse marginaltilfælde kan social status muligvis »stå alene«, men tendentielt er dette næppe muligt. Også hvad angår den politiske magt er der tale om et afledet fænomen: Under givne omstændigheder vil politisk magt kunne *basere sig på* ikke-økonomiske faktorer, men uden et økonomisk *grundlag* kan ingen politisk magt eller noget politisk parti overleve på langt sigt. I virkeligheden kan politisk magt ikke adskilles fra økonomisk magt, for politikken og staten »personificerer« klassekampen, og klassekampen baseres på den materielle produktionsmåde, altså det økonomiske niveau. Ved socio-økonomisk ulighed skal herefter forstås *ulighed med hensyn til økonomisk magt og den ulighed, som fx på prestige- og på politiskniveau i sidste instans følger heraf*. Ved ulighed skal altså ikke forstås person- eller gruppeforskelle, som baserer sig på, hvad man kunne kalde »personlige karakteristika«, personlighedsudvikling, personkarakter etc.

Det kan således afsluttende konstateres, at socio-økonomisk lighed er en illu-

10. Jf. C. H. Anderson, op. cit., p. 122: »... The chief axis of stratification within capitalist society has been and always will be property and the power accruing to its holders, and the chief cleavage is between the free income derived from property by absentee owners and the wages earned by the masses of workers«.

11. Jf. H. Tjørnehøj: »Uddannelse, arbejde og klassedeling«, København 1970, p. 7.

12. Jf. fx K. Sjöström: »Socialpolitiken i det kapitalistiska samhället«, Göteborg 1976, p. 146 f.

sion, så længe samfundet er delt i antagonistiske klasser: »I det kapitalistiske samfundet findes ingen lighed . . . I det kapitalistiske samfundet vokser istället uligheden, trods at de yttre tecknen kan vara mindre påtagliga. Rikedom och makt anhopas – brist på resurser och individuell maktlöshet anhopas«¹³).

2. *Vision contra virkelighed – nogle indikatorer på klassespecifik, økonomisk ulighed*

Denne artikels hovedemne er de ældre som konkret ulighedseksempel, men før dette eksempel fremlægges, synes det rimeligt at se på nogle få empiriske indikatorer på den almene økonomiske ulighed i Danmark. Disse indikatorer, hvoraf flere sikkert vil være læseren bekendt, kan bl.a. tjene som baggrundsinformation for det følgende afsnit om de ældres vilkår i et klassesamfund, men illustrerer også, hvorledes »den danske virkelighed« forholder sig til arbejderbevægelsens vision om lighed¹⁴).

Da den økonomiske ulighed i det foregående er fastlagt som den basale ulighed, vil det være rimeligt, ud fra en statistisk synsvinkel, kort at se på omfanget af den økonomiske ulighed i Danmark. Med hensyn til *indkomstfordelen* finder Geckler i en undersøgelse, at der ikke i perioden 1950–70 har været klare tendenser i retning af indkomstudjævning, men tværtimod en tendens til stagnation. Det bemærkes også, at den »fattigste tiendedel« har en så godt som konstant andel af den samlede indkomstmasse. Det økonomiske Råds opfattelse er overensstemmende hermed, idet rådet skriver: »Det er . . . tvivlsomt, om man ville kunne iagttage en tendens til . . . indkomstudjævning, såfremt det var muligt at analysere udviklingen i indkomstfordelingen ved anvendelse af et indkomstbegreb, hvori kapitalgevinster og kapitaltab indgår«¹⁵).

Hvad angår *formuefordelingen* er udjævningen gennem 50'erne og 60'erne – således som den fremtræder i den officielle skattestatistik – foregået i et meget langsomt tempo, og den tilsyneladende udjævning bliver i virkeligheden til en modsatgående bevægelse, når man tager højde for, at en betydelig del af den danske formuemasse aldrig registreres i skattestatistikken¹⁶).

13. Jf. K. Sjöström, op. cit., p. 147. Om den økonomiske uligheds grundlag, se A. Medio: »Profits und Surplus-Value . . .«, i E. K. Hunt & J. G. Schwartz, »A Critique of Economic Theory«, Penguin, p. 312 ff.

14. Da den eksisterende socialforskning har gjort intet eller meget lidt for at udvikle et operationaliserbart klassebegreb, må man i det følgende anvende eksisterende sociale kategoriseringer som *indikatorer* for klassetilhørsforholdet og dermed som indikatorer for den klassespecifikke socio-økonomiske ulighed – med alle de forbehold og risici, dette indebærer. Se i øvrigt E. J. Hansen: Socialgrupper – Oplæg til studium af et af socialforskningens analyseredskaber«, i Socialt Tidsskrift nr. 1, 1977, p. 1 ff, der dog ikke bidrager til at løse problemerne omkring operationaliseringen af klassebegrebet.

15. Jf. S. Geckler, op. cit., p. 41. Se også S. Aa. Hansen: »Den sociale udvikling siden 1890«, i G. V. Mogensens (red.): »Socialhistorie«, København 1975, p. 16.

16. Jf. B. Hansen, op. cit., p. 48. I »Kravet om lighed«, op. cit., p. 169, nævnes fx, at alene den mest formuende procent tegner sig for en fjerdedel af al registreret formue (1970).

Ovenfor blev den økonomiske ulighed eksemplificeret ved forbrugs- og produktionsulighed, hvorfor det kan være interessant at se på graden af sammenfald mellem indkomst- og formueforskelle. Det viser sig, at der til de største indtægter er knyttet meget betydelige formuer. Dette bekræftes bl.a. af opgivelser i Statistiske Efterretninger, for så vidt angår indkomståret 1973¹⁷). Der er således en stærk overensstemmelse mellem den enkeltes placering i indkomst- og formuebilledet, hvilket man kan opfatte som en indikator for rigtigheden af den økonomiske ulighed som en forbrugs- og produktionsulighed, idet en stor del af de formuer, som befinder sig i de øverste indkomstintervaller, vil være »aktiv« formue, fx aktier.

Som tidligere antydnet er det ikke muligt i egentlig forstand at blotlægge den klassespecifikke økonomiske ulighed, men man kan *indikatorisk* belyse dette emne, idet man kan fremlægge forskellige *erhvervsgruppers* indkomster og formuer. Fx viser det sig, at selvstændige i byerhvervene og ansatte direktører i private virksomheder i 1967 havde indtægter på 1½ til 4 gange gennemsnittet for samtlige. De laveste gennemsnitlige indkomster blandt de erhvervsaktive er, ikke overraskende, både i 1945 og i 1967 at finde inden for kategorien arbejdere. Hertil kan yderligere føjes, at lønandelen af nettofaktorindkomsten blev fordoblet 5,5 gange i perioden 1950–72, mens profitandelen blev fordoblet 5,2 gange¹⁸). Det synes altså, som om en væsentlig indkomstulighed er funktionelt uomgængelig for den kapitalistiske produktionsmåde: »The point is . . . that the capitalist mode of production is characterized by a serious conflict between income equality on the one hand and economic efficiency and growth on the other . . . In order to remain economically viable, the capitalist mode of production . . . requires significant inequalities in the distribution of income . . .«¹⁹).

Med hensyn til formuer viser det sig, at fabrikanter, grosserer og direktører er de tre mest formuende grupper med formuer på 6–8 gange gennemsnittet (1967)²⁰). Sammenlignet med ufaglærte arbejdere havde ansatte direktører i private virksomheder i 1967 formuer, der var mere end 20 gange større.

Det synes altså ikke, som om man i efterkrigstidens Danmark kan konstatere en ændret økonomisk ulighedsprofil. Det indbyrdes mønster er i hovedsagen bevaret, måske endog med en tendens til øget ulighed²¹). Dertil kommer, at det synes, som om det i vidt omfang er de samme klasser, der er henholdsvis gunstigt og ugunstigt placeret i forskellige ulighedsaspekter. Disse forhold bør

17. Jf. Statistiske Efterretninger, nr. 80, 1974, p. 1971, tabel IV.1, hvoraf fremgår, at omfanget af aktiebesiddelse m.v. vokser voldsomt ved bruttoindkomster på 100.000 kr. og derover. Se også S. Geckler, op. cit., p. 44.

18. Oplysninger givet personligt af Geckler, beregnet på basis af data fra Danmarks Statistik.

19. Jf. E. E. Weisskopf: »Capitalism and Inequality«, i R. C. Edwards et al. (eds.): »The Capitalist System«, New Jersey 1972, p. 128.

20. Jf. S. Geckler, op. cit., p. 49 ff. Se også B. Hansen, op. cit., p. 49 ff.

21. Jf. B. Hansen, op. cit., p. 9 ff og J. Israel: »The Welfare State – a Manifestation of Late Capitalism«, i Acta Sociologica, Vol. 17, no. 4, p. 310 ff (især p. 324 ff).

ses i sammenhæng med, at »ulighedernes grundlæggende årsager er urørte«²²).

Visionen om økonomisk lighed og dermed »lighedsideologien« er altså i virkelighedens verden gået en krank skæbne i møde i efterkrigstiden²³). Den almene socio-økonomiske ulighed har i de senere år sat sig igennem på en lang række områder, fx i en uhyre nedslidning i produktionsprocessen og i en øget udstødning fra arbejdsmarkedet²⁴). Det kapitalistiske samfunds økonomiske »lovmæssigheder« er en væsentlig forudsætning for opkomsten af en lang række medicinske og sociale problemer²⁵). Det er selvsagt ikke muligt inden for rammerne af en artikel at give en blot nogenlunde udtømmende præsentation af den mangfoldighed af sociale problemer, som den socio-økonomiske ulighed skaber og samtidig er et udtryk for. Som allerede nævnt begrænses det følgende afsnit derfor til en gennemgang af nogle centrale ulighedsindikatorer inden for ældreområdet, idet der især fokuseres på problemerne omkring arbejde og tilbagetrækning²⁶).

3. Konkret eksempel: de ældre

Alderdomsprocessen er en gradvis proces, som delvis tager sin begyndelse allerede i 20–30 års alderen. Med årene bliver både musklers, hjertes og lungers ydeevne mindre, leddene stivner, syn og hørelse svækkes, og det bliver vanskeligere at udholde anstrengende arbejdsforhold. Men med alderen kommer også større erfaring og stabilitet, og der er meget, som tyder på, at man med alderen styrker og udvikler kvalifikationer, som i mange tilfælde vil kunne opveje forringelsen af funktionsevnen og helbredstilstanden²⁷). Men på stadig flere arbejdspladser tilrettelægges produktionsprocessen således, at de ældres kvalifikationer ikke kan udnyttes. Med rationaliseringen og automatiseringen følger også krav om topydelse og forøget tempo, som de ældre ikke kan leve op til. Profitmaksimeringen tager ikke alderdomshensyn, og følgen er, at mange ældre ikke kan klare deres arbejde. Det synes at blive stadig vanskeligere at skabe trygge arbejdspladser for ældre arbejdere, men alligevel går ingen af de store politiske partier ind for at modarbejde de basale økonomiske lovmæssigheder i Danmark. Det burde fx være et grundlæggende krav, at alle erhvervsaktive, uanset kvalifikationer og helbredstilstand, havde ret til en tryk arbejdsplads.

Tilbagetrækningsmønsteret i forskellige socialklasser underbygger ovenstående

22. Jf. »Kravet om lighed«, op. cit., p. 20.

23. Jf. fx »Socialpolitik i Danmark 1891–1977«, i Den Jyske Historiker, nr. 10, 1977, p. 135 ff.

24. Ved læsning af »Levevilkår i Danmark – Statistisk oversigt 1975«, København 1976, kan man finde en lang række eksempler på, hvorledes uligheden sætter sig igennem inden for fx sundhed, uddannelse og arbejde.

25. Begrebet »social« anvendes i dets brede betydning, ligesom også begrebet »socialpolitik« senere i artiklen anvendes i dets brede betydning, således inkluderes fx arbejdsmarkedspolitik.

26. Heller ikke den klassespecifikke socio-økonomiske ulighed blandt ældre kan behandles udtømmende inden for de givne rammer.

27. Jf. fx A. Strøm: »De eldre og arbeidet«, Norske Gerontologiske Skrifter nr. 7, 1961.

udsagn, idet der ikke findes nogen socialklasseuafhængig tilbagetrækning. Ser man på de socialklassespecifikke tilbagetrækningsmønstre, som de for mændenes vedkommende ytrer sig i socialforskningsinstitutets forløbsundersøgelse af de ældre²⁸), fremstår følgende tendenser: Den mest markante forskel fremtræder, når man sammenligner »arbejdere« og »større selvstændige«²⁹); mens klassen af mandlige »større selvstændige« imødeser, hvad man kunne kalde en glidende tilbagetrækning, fremtræder tilbagetrækningsprocessen for mandlige »arbejdere« nærmest springvis, idet næsten to tredjedele af de mandlige »arbejdere« trækker sig tilbage omkring pensionsalderen³⁰). Dette betyder, at opnåelse af pensionsalder kun i beskedent omfang kan siges at være »årsag« til tilbagetrækning. Det er i overvejende grad »arbejdere«, som straks benytter sig af muligheden for tilbagetrækning ved pensionsalderen, men »større selvstændige« kun i begrænset omfang eller slet ikke synes påvirket af pensionsmuligheden. Det vil sige, at folkepensionsalderen i højere grad kan betegnes som tilbagetrækningsanledning for »arbejderen« end for »større selvstændiges« vedkommende. Folkepensionen kan i denne forbindelse opfattes som et politisk kompromis, der tilsigter at tilsløre og afbøde grundlæggende uligheder i vort samfund; fx legitimerer folkepensionen i det mindste lønafhængiges udpresning fra arbejdslivet, idet disse jo ikke vil stå uden et vist økonomisk grundlag. Yderligere skal bemærkes, at en sammenligning af tilbagetrækningsmønstre mellem »arbejdere« og »større selvstændige« med fire underordnede og derved accentuerer de nævnte forskelle i tilbagetrækning; fx findes blandt de 71-73 årige næsten 15 gange så mange mandlige erhvervsaktive »større selvstændige« med fire underordnede og derved som erhvervsaktive mandlige »arbejdere«. Blandt disse »større selvstændige« findes de mænd, som har de største formuer; der er tale om personer, som i vidt omfang selv kan tilrettelægge deres arbejdsproces, selv effektuere jobtilpasning, nedsat arbejdstid etc.

28. Den oprindelige stikprøve i undersøgelsen består af et landsomfattende udvalg på knap 1.000 personer, der er født i perioden 1. maj 1897 til 30. april 1900. Der er interviewet fire gange, nemlig i 1962, 1965, 1968 og 1971. De interviewede er altså 62-64 år ved undersøgelsens begyndelse og 71-73 år ved dens afslutning.
29. Med udgangspunkt i arbejdsprocessen er der to væsentlige, objektive kriterier, som er afgørende for en persons samfundsmæssige placering. For det første ejendomsretten til produktionsmidler, idet afhængigt beskæftigede uanset deres eventuelle ledelsesret juridisk og faktisk indtager en anden stilling end selvstændige. For det andet retten til at lede eller organisere arbejdsprocessen, således at man reelt er placeret i en overordnet stilling i forhold til andre personer. Ved at anvende de hermed fremkomne kriterier som dimensioner i en persongruppering er man i forløbsundersøgelsen af de ældre kommet frem til følgende fire socialklasser: (1) »Højere funktionærer«, der ikke har ejendomsret til produktionsmidler, men som har underordnede. Her befinder sig fx ledende funktionærer i både privat og offentlig virksomhed. (2) »Arbejdere«, der er karakteriseret ved ikke at have ejendomsret og heller ikke underordnede. Her er bl. a. industriarbejdere og lavere funktionærer placeret. (3) »Større selvstændige«, der er karakteriseret ved både at have ejendomsret til produktionsmidler og ved at have underordnede, samt (4) »små selvstændige«, der omfatter personer, som har ejendomsret til produktionsmidler, men ikke underordnede. Her findes fx free-lance ingeniører og små næringsdrivende uden underordnede eller kun med hustruen ansat i virksomheden, fx husmænd.
30. Dette og de følgende resultater: jf. H. Olsen: »Klassespecifik familieintegration i den tidlige alderdom?« i Socialt Tidsskrift nr. 8, 1976, p.

Hvad endelig angår »højere funktionærer« og »små selvstændige« tilbage-
trækningsmønstre, er der tale om forløb, som er forholdsvis kontinuerlige sam-
menlignet med de mandlige »arbejdere«, men samtidig springende sammen-
lignet med de »større selvstændige«. Det er altså først og fremmest »større selv-
stændige« og »højere funktionærer«, direktører fx, som kan forblive i deres
job og gå ned i arbejdstid, mens »arbejdere« i høj grad må finde andet arbejde,
hvis de vil arbejde mindre. At mulighederne herfor er begrænsede, viser sig
bl.a. ved, at »arbejdere« hyppigst må »tilpasse« sig arbejdsmarkedet ved at
ophøre med at arbejde. Blandt »arbejdere« er risikoen for tidlig afgang særlig
stor inden for bygge- og anlægsvirksomhed og industri sammenlignet med de
øvrige brancher. Dette understreger de klassebestemte muligheder for at arbejde
som ældre; denne klassespecifikke bestemmelse ytrer sig fx ved forekomsten af
tvungen aldersgrænse for tilbagetrækningen, som mange »arbejdere« er under-
lagt, og som er én af følgerne af det ulige ejerforhold til produktionsmidlerne.
Men også i de ældres helbred – opfattet som tilbagetrækningsårsag – er der
elementer af klassespecifik ulighed; det viser sig nemlig, at under lige ringe
helbredsmæssige betingelser vil helbred som årsag til tilbagetrækning slå igen-
nem på en mere smidig og fleksibel måde hos »større selvstændige« end hos
»arbejdere«, bl.a. fordi de »større selvstændige« har bedre muligheder for at
tilpasse arbejdsindsatsen efter arbejdsevnen, fx ved at overlade en del af ar-
bejdsbyrden til en eller flere underordnede³¹).

Det ser ud til, at en større og større del af den ældre arbejdskraft i Danmark
er udpresset af arbejdsmarkedet, et forhold, der ikke alene skal ses på baggrund
af konjunkturudviklingen, men også på mere kortsigtede virksomhedsinteresser,
der går ud på at skaffe arbejdskraft med en bedre fysisk kondition. Krisetil-
standen i den kapitalistiske økonomi rammer de ældres erhvervsmuligheder på
forskellig vis. For arbejderen er det først og fremmest det øgede arbejdstempo,
der fremmer helbredssvækkelsen og til sidst tvinger den pågældende til enten
at holde op at arbejde eller at få et mindre krævende arbejde, dvs. skifte er-
hverv og/eller få nedsat arbejdstid. På denne baggrund kan det ikke undre, at
der også blandt de ældre findes en reservearmé. Størrelsen heraf kan opgøres
på forskellig vis, men hvis de hypotetiske muligheder for genindtræden i arbejds-
styrken på deltidsbasis inkluderes og hvis arbejdsforholdene også på andre om-
råder blev gjort mere »ældre-venlige«, vil reservearméen være af anseelig stør-
relse. I socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre³²) er det fx
skønnet, at arbejdskraftreserven blandt 60–73 årige mænd og kvinder er af
størrelsesordenen 45–55.000 personer. Det er tal, som – i forhold til tidligere
skøn – hæver reservearméen betydeligt, og som må virke som en udfordring
i forbindelse med tilrettelæggelsen af vor »alderdomspolitik«.

31. Jf. H. Olsen & Gert Hansen, »Ældres arbejdsophør – rapport nr. 2 fra forløbsundersøgelsen af de ældre« (udkommer efteråret 1977), kapitel 4.

32. Jf. note 31.

Efter således at have set på to markante ulighedsindikatorer med hensyn til de ældre og arbejdslivet skal man afslutningsvis i dette afsnit fremlægge enkelte andre indikatorer på socio-økonomisk ulighed i alderdommen. Det er en kendsgerning, at de ældres gennemsnitsindkomst er lavere end de yngre aldersklassers³³). Men dette betyder ikke, at alle ældre har lavere indkomst end alle yngre, idet forskellene også fastholdes, og i et vist omfang endda uddybes, på dette felt. Faktisk må arbejdere imødeses et fald i levestandarden ved overgangen til folkepension, mens dette ikke nødvendigvis er tilfældet for andre persongrupper; dette forhold skyldes bl.a. forskelle i frekvensen af supplerende alderdomsforsikring i de forskellige socialklasser³⁴). Det synes således som om, at de indkomstforskelle, som eksisterer mellem de forskellige klasser i de såkaldt produktive år, ikke blot fastholdes, men uddybes ved overgangen til pensionisttilværelsen. Ved en undersøgelse fra 60'erne foretaget af socialforskningsinstituttet³⁵) viste det sig fx, at flertallet af de ældre har andre indkomster ved siden af folkepensionen, men det viste sig også, at disse indkomster er skævt fordelt blandt de ældre. Og af en kommende rapport³⁶) fremgår det, at der i den tidlige alderdom³⁷) sker en ændring i indkomstfordelingen, således at »selvstændige« modtager en forholdsvis større del af indkomsterne, og »arbejdere« og »højere funktionærer« tilsvarende en mindre³⁸). Dette hænger især sammen med, at nogle socialklasser trækker sig senere tilbage end andre. I samme undersøgelse viser det sig tillige, at tilbagetrækning i sig selv ikke mindsker indkomstmuligheden mellem »arbejdere« og »større selvstændige«. Disse resultater er interessante ud fra en opfattelse gående ud på, at folkepensionen er udspændt som et økonomisk sikkerhedsnet under de ældre, hvorfor den klassemæssige indkomstfordeling skulle blive mindre skæv efter det 67ende år, hvilket altså ikke synes at være tilfældet.

På baggrund af de i forløbsundersøgelsen af de ældre i rapport nr. 2 fundne resultater, hvoraf ikke alle er fremlagt her³⁹), kan det konkluderes, at ingen af de i undersøgelsen omhandlede økonomiske variable peger på tendenser til mindsket økonomisk ulighed i den tidlige alderdom.

Adskillige socialgerontologiske undersøgelser har vist, at de ældre ikke udgør nogen ensartet gruppe, idet også undersøgelser af de ældres levevilkår af-

33. Jf. E. Shanas m. fl.: »Old People in Three Industrial Societies«, London, 1968, p. 438.

34. Jf. socialforskningsinstituttets publikation 19, Den private alderdomssikring, København 1965.

35. Indkomsterne, socialforskningsinstituttets publikation nr. 17, København 1965.

36. H. Olsen og G. Hansen, op. cit., kapitel 5.

37. Forløbsundersøgelsen af de ældre omfatter 62-73 årige mænd og kvinder.

38. Jf. note 29. Det viser sig ligeledes, at den klassemæssige formueulighed øges i den tidlige alderdom.

39. Fx har man også undersøgt de ældres forbrugsmønstre og tilbagetrækningens effekt på forbruget i forskellige socialklasser. Som helhed udviser de ældres forbrugsmønstre de karakteristiske kendetegn på lavindkomstgruppers forbrug, men man finder fx samtidig, at udgiften til nødvendighedsvarer gennemgående udgår en større andel af »arbejdernes« end af de »større selvstændiges« indkomster.

spejler den almene socio-økonomiske ulighed i Danmark⁴⁰). I denne artikel er der fremlagt nogle få ulighedsindikatorer vedrørende de ældres arbejde, tilbagetrækning og økonomiske forhold. Flere indikatorer kunne fremlægges, fx vedrørende den klassespecifikke boligfordeling⁴¹), vedrørende de ældres ulige familiemæssige integration henholdsvis isolation⁴²), eller vedrørende de ældres helbred og dødelighed⁴³), men også disse indikatorer vil pege på nødvendigheden af at anskue »alderdommens problemer« i nær sammenhæng med samfundets klassestruktur og som et udtryk herfor.

4. *Staten, socialpolitikken og visionen om lighed*

I det foregående er der fremlagt en række empiriske indikatorer på socio-økonomisk ulighed blandt de ældre, idet fremstillingen især koncentrerer omkring de ældres erhvervsophør. Dermed er der ikke endeligt påvist en klassespecifik ulighed i alderdommen, men de fremlagte resultater synes trods alt at stride mod »lighedsideologien« i et omfang, som gør det rimeligt at undersøge, *om det, inden for rammerne af den kapitalistiske produktionsmåde, er muligt ved socialpolitiske tiltag⁴⁴) at modificere eller helt fjerne alderdommens socio-økonomiske ulighed.* Med udgangspunkt i det tidligere afsnit bliver opgaven især at belyse ved hvilke socialpolitiske indgreb, der kan skabes lighed i beskæftigelses- og tilbagetrækningsmuligheder for de ældre.

For at kunne gøre dette er det imidlertid nødvendigt mere alment at fastlægge socialpolitikken funktion i det kapitalistiske samfund, idet man – såfremt en sådan fastlæggelse ikke gennemføres – kan risikere at »udlede« illusioner om en lighed, der ikke lader sig gennemføre. Der vil dog i det følgende ikke blive fremlagt en egentlig teori om socialpolitisk statsinterventionisme, men blot præsenteret nogle ledetråde til en sådan.

For så vidt står den kapitalistiske stat, der jo er det »niveau« i samfundet, som bedriver socialpolitik, uden for de økonomiske strukturer, som skaber det kapitalistiske samfund. Alligevel er statens indgreb baseret på de samme økonomiske forhold og alment må udgangspunktet derfor være, at statens intervention på en eller anden måde tilpasses disse økonomiske forhold. På den ene side kan staten ikke opfattes som et »rent politisk instrument«, men på

40. Jf. afsnit 2, o. f.

41. Se fx H. Olsen: »Alderdom i klassesamfundet« i Socialt Tidsskrift nr. 12, 1974, p. 233 f og dér anførte litteraturhenvisninger.

42. Jf. H. Olsen, J. P. Trampe og G. Hansen: »Familielkontakter i den tidlige alderdom«, Socialforskningsinstituttets publikation 74, København 1976.

43. Jf. kommende publikation fra socialforskningsinstituttet, rapport nr. 3 fra forløbsundersøgelsen af de ældre (forventes at udkomme omkring årsskiftet 1977/78).

44. Angående begrebet socialpolitik er det allerede nævnt, at det anvendes i dets bredest mulige betydning, således også fx inkluderende arbejds- og sundhedspolitik. På dette punkt er der øjensynligt overensstemmelse med den af G. Viby Mogensen i »Socialhistorie«, op. cit., fremlagte opfattelse. For en nærmere diskussion af begrebet, se også K. Sjöström, op. cit., p. 11 ff.

den anden side er den heller ikke isoleret fra kapitalen. Altvater fremhæver, at staten må forstås »som den særlige form, som kapitalens samfundsmæssige eksistens sætter sig igennem i ved siden af og uden for konkurrencen, som et væsentligt moment i kapitalens *samfundsmæssige reproduktionsproces*«⁴⁵). Sagt på en anden måde varetager staten forskellige funktioner til opretholdelse af det kapitalistiske samfund, og det kan den gøre, fordi den – som Altvater udtrykker det – står »ved siden af og uden for det borgerlige samfund«, dvs. at den ikke er underlagt nogen valoriserings- eller værdiøgningstvang. I sidste instans er statens almene funktion under kapitalismen derfor at fastholde og konsolidere grundlaget for udbytningen af arbejderklassen⁴⁶).

Hvad herefter angår den almene begrundelse for socialpolitikken eksistens, må denne begrundelse – i overensstemmelse med ovenstående – søges i den til den kapitalistiske produktionsmåde bundne nødvendighed af at reproducere produktionsforholdene. Socialpolitikken skal især sikre den nødvendige reproduktion af arbejdskraften, idet enkeltkapitalerne kun interesserer sig for lønarbejderen som værdiskabende »objekt«. Da kapitalen ikke producerer for at dække lønarbejderens behov, vedkommer det principielt ikke enkeltkapitalerne, om arbejderens fx er syg, arbejdsløs eller invalid. Endvidere er det socialpolitikken opgave politisk og ideologisk at sikre ro i arbejderklassen. Socialpolitikken udtrykker derved statens dobbelte rolle som sammenholdsfaktor for samfundet og som den form, hvori skabelsen af kapitalens almene betingelser finder sted⁴⁷). På den anden side vil den statslige socialpolitik også være et udtryk for bevægelserne i kapitalens akkumulationsproces: »I kriser og perioder med stagnerende kapitalakkumulation skærpes udbytningen af arbejdskraften og frisættelsen, dannelsen af reservearméen, forøges. Samtidig er krisen og stagnationen udtryk for, at merværdimassen totalt er for lille, hvorfor socialpolitikken må indskrænkes for ikke at belaste akkumulationsfonden og dermed yderligere fordybe krisen. I opgangsperioder kan forbruget af merværdi derimod forøges uden at true akkumulationsfonden, og arbejderklassens reproduktion kan, også gennem forøgede socialpolitiske foranstaltninger, forbedres for en kort tid – så længe opgangsperioden varer ved«⁴⁸). Endelig vil de forskellige socialpolitiske foranstaltninger også være et udtryk for kampen mellem de forskellige klasser i samfundet, således at socialpolitikken ikke nødvendigvis i alle detaljer fremmer reproduktionen af de kapitalistiske produktionsforhold. Fx vil indkomst- og magtudlignende, socialpolitiske love måske – således som bl. a. fremhævet af Iver Hornemann Møller⁴⁹) – kunne forklares ved de undertrykte

45. Jf. E. Altvater: »Om nogle problemer ved statsinterventionismen«, i Kurasje nr. 7, 1973, p. 28.

46. For en introduktion til marxistisk statsteori, se fx I. Bonnesen og A. Thøger: »Den kapitalistiske stat og dens funktioner«, Kurasje, 1975.

47. Jf. fx Adeling A ved Arkitekt-skolen i København, »Socialpolitikken«, 1973, p. 2.12 ff.

48. Jf. F. Hansson: »Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik«, Kurasje, 1975, p. 89.

49. Jf. I. H. Møller: »Motiver for socialpolitisk indsats i Danmark«, Socialforskningsinstituttet, 1976 (stencileret), p. 1.

klassers relativt gunstige position i klassekampen på det tidspunkt, hvor de pågældende love gennemføres. I det omfang socialpolitikken kan opfattes som et resultat af klassekampen, er alle aspekter af socialpolitikken altså ikke nødvendigvis vendt mod arbejderklassen, og staten er ikke udelukkende »borgerskabets eksekutivkomité«⁵⁰).

På denne baggrund er det teoretisk vanskeligt og formentlig umuligt at indkredse, inden for hvilke grænser staten agerer på socialpolitikken område, netop fordi socialpolitikken ikke udelukkende kan ses som et nødvendigt led i kapitalens reproduktion som kapital på totalsamfundsmæssigt niveau, men også må ses som et moment i og et resultat af klassekampen. Selv om det altså ikke er muligt præcist at bestemme grænserne for statens intervention i reproduktionen af udbytningsforholdet, kan maksimumsgrænsen for socialpolitisk indsats dog groft siges at gå der, hvor kapitalisterne ikke længere vil eller kan akkumulere, fordi profitraten på langt sigt er nul eller negativ, mens minimumsgrænsen går der, hvor arbejdskraften ikke længere reproduceres i udbytlig stand, eller hvor de samfundsmæssigt nødvendige produktionsbetingelser i øvrigt ikke reproduceres. Mellem disse grænser vil de socialpolitiske indgreb bl. a. være bestemt af konjunkturudviklingen og af klassekampen⁵¹).

Sammenfattende kan det konstateres, at socialpolitikken er en funktion af kapitalismens modsætninger, herunder den grundlæggende modsætning mellem arbejde og kapital⁵²). Arbejderklassens egen »selvopholdelsesdrift« kommer til udtryk gennem klassekamp, og i klassekampen træder staten ind med socialpolitiske indgreb, som ikke nødvendigvis tjener alle enkeltkapitalers interesser, men derimod den samfundsmæssige totalkapitals interesser. Samtidig vil visse socialpolitiske indgreb – afhængig af styrkeforholdet mellem klasserne – kunne være et udtryk for, at arbejderklassen har tilkæmpet sig progressive reformer.

Hvilke er herefter konsekvenserne med hensyn til mulighederne for ad socialpolitisk vej at skabe socio-økonomisk lighed? På den ene side vil den kapitalistiske stats socialpolitik aldrig kunne fungere som en varig sikring af arbejderklassens interesser, idet socialpolitikken ikke kan ophæve udbytningen. På den anden side vil arbejderklassen og dens progressive allierede i visse situationer kunne tilkæmpe sig reale forbedringer, som måske kan modificere den socio-økonomiske ulighed, men ikke ophæve den. Mulighederne for en konsekvent egalitærisk, socialpolitisk statsintervention synes således ikke til stede, hvilket dog ikke kan være et argument for ikke – inden for rammerne af det bestående samfund – at søge iværksat ulighedsmodificerende foranstaltninger. I resten af dette afsnit vil man derfor fremlægge og diskutere en række socialpolitiske for-

50. Jf. F. Hansson, op. cit., p. 90. For at reproducere udbytningen kan staten som »fiktiv total-kapitalist« under visse omstændigheder tvinges til at modificere lønarbejdet ved at ophæve visse af dets ekstreme udtryksformer.

51. Se fx L. Nielsen: »Tendenser i socialpolitikken«, Århus, 1976, p. 5 ff.

52. Uden socialpolitiske indgreb overhovedet ville enkeltkapitalerne – på grund af den konkurrence, der hersker imellem dem – udrydde arbejdskraften for hinanden.

slag, som i anknytning til det tidligere dog udelukkende omhandler mulighederne for lighed i beskæftigelses- og tilbagetrækningsmuligheder.

Påpegningsen af behovet for glidende tilbagetrækning er ikke nyt og er ikke et specielt dansk problem⁵³). Både nationalt og internationalt har behovet været erkendt og diskuteret i en årrække⁵⁴), men i det mindste for Danmarks vedkommende synes glidende tilbagetrækning kun at være iværksat i begrænset omfang. Dette må bl. a. antages at hænge sammen med forhold på det økonomiske niveau, herunder modsætningen mellem på den ene side virksomhedernes nødvendige og uomgængelige krav om profitabilitet og på den anden side det ældre menneskes svigtende kræfter. De grænser, som sættes af produktionsforholdene gør det imidlertid ikke a priori umuligt inden for de eksisterende økonomiske lovmæssigheds rammer i højere grad, end det i øjeblikket er tilfældet, via det politiske niveau at gennemføre en højere grad af *lighed i tilbagetrækningsmulighederne*, altså glidende tilbagetrækning. I forhold til modsætningerne i samfundet kan staten nemlig – som antydnet ovenfor – besidde en vis selvstændighed (relativ autonomi). Denne delvise selvstændigheds faktiske, aktuelle omfang antages som nævnt bl. a. at bero på den herskende magtkonstellation mellem samfundets forskellige klasser, hvilket indebærer, at relativt vidtgående reformer vedrørende glidende tilbagetrækning må kunne gennemføres, når magtkonstellationen forskydes i arbejderklassens favør. Men på grund af statens karakter vil den nævnte relative selvstændighed dog aldrig kunne føres så langt, at evt. reformer udgør en faktisk trussel mod de herskende produktionsforhold⁵⁵).

Under hensyn til ovennævnte begrænsninger synes der på det politiske niveau at eksistere nogle reformmuligheder, som hermed skal fremlægges:

(1) *Delpension* i forbindelse med fleksibel pensionsalder. En sådan reform vil bl. a. kræve forbedrede muligheder for deltidsbeskæftigelse. Der kan i denne forbindelse peges på den i Sverige gennemførte lov om delpension. Finansieret via en særlig afgift på kapitalen gør delpensionen det muligt for alle lønmodtagere over 60 år at gå på deltid uden væsentlig nedgang i indtægten. Betingelsen for at komme med i pensionsordningen er, at arbejdstiden nedsættes med mindst fem timer om ugen, dog således at arbejdstiden mindst udgør sytten timer om ugen. Lønmodtageren skal endvidere have haft mindst fem måneders arbejde inden for de sidste tolv måneder og have været medlem af ATP mindst ti år efter det 45. år. Delpensionen udgør 65 pct. af det indtægtstab, som opstår ved overgangen til deltid – dog med en vis maksimumgrænse. For de mest typiske indtægtsgrupper vil ordningen give en dækning på 85–90 pct. i forhold

53. Se fx S. Forssman: »Äldre i industrin«, Stockholm 1957, p. 50, Simone de Beauvoir: »Old Age«, London 1972, p. 273 f og J. Helander (red.): »Gerontologi«, Stockholm 1972, p. 34 ff.

54. Se fx Forenede Nationer: »Question of the Elderly and the Aged«, New York 1971 og »Preparation for Retirement«, Geneve 1976.

55. Jf. den generelle bestemmelse af socialpolitikken i begyndelsen af indeværende afsnit.

til den tidligere indtægt. Pensionsreformsarbejdsgruppen⁵⁶⁾ har fremført nogle indvendinger med en sådan delpensionsreform. Der synes dog at være et så stort behov for indførelse af en delpensionsordning, at hindringerne burde søges overvundet.

(2) *Reformer vedrørende jobtilpasning m.v.* Bortset fra det forhold at et delpensionssystem vil kræve øget adgang til deltidsarbejde, behøver et sådant system ikke nødvendigvis direkte at gribe ind i de herskende produktionsforhold⁵⁷⁾, men derimod nok i aftalerne på arbejdsmarkedet. Drejer det sig i stedet om reformforslag vedrørende jobtilpasning og lignende, vil sådanne reformer direkte gribe ind i produktionsprocessen, og der vil følgelig være visse, fleksible grænser for statsintervention på dette område. Inden for rammerne af den kapitalistiske produktionsmåde synes bl.a. følgende muligheder til fremme af glidende tilbagetrækning at foreligge⁵⁸⁾: statslig initiering af (1) *ældres flytning fra normaljob til skånejob* på samme arbejdsplads (individuel placering) og (2) *ergonomiske tiltag*, således at arbejdet i højere grad, end det for øjeblikket er tilfældet, tilpasses de ældres forudsætninger og behov. Af disse muligheder vil ergonomiske reformer formentlig være at foretrække, idet omplacering under de eksisterende betingelser i mange tilfælde vil medføre en væsentlig nedgang i lønindtjeningen. Da blot nogenlunde tilfredsstillende, ergonomiske reformer imidlertid vil gribe ind i produktionsprocessen og dermed for private virksomheders vedkommende tillige i værdiøgningsprocessen (profitmaksimeringen), kunne sådanne ergonomiske tiltag eventuelt følges op af statslige tilskud til kapitalen.

Ud over ergonomiske tiltag kan der peges på (3) *statslig initiering og finansiering af beskyttede værksteder for ældre*. For at undgå den traditionelt dårlige aflønning på sådanne værksteder kunne man måske, som J. Due og J. Søndergaard foreslår⁵⁹⁾ udlicitere mere profitable arbejdsopgaver til beskyttede værksteder.

De nævnte socialpolitiske forslag vedrørende øget lighed i tilbagetrækningsmuligheder deler sig i to grupper, nemlig forslag, der påvirker arbejdstiden, og forslag, der påvirker selve arbejdsprocessen. Disse forslag skal ikke anskues som alternative; fx ville en kombination af delpension og ergonomiske tiltag i væsentlig grad øge mulighederne for glidende tilbagetrækning i de socialklasser, som i dag kun har begrænsede eller slet ingen muligheder herfor⁶⁰⁾.

56. Pensionsreformsarbejdsgruppen: »Rapport om udvidet adgang til førtidig folkepension og fleksibel pensionsalder«, København 1976.

57. Dette afgøres bl. a. af, om delpensionsordningen finansieres af kapitalen selv eller af staten.

58. Det følgende er bl. a. inspireret af J. Due og J. Søndergaard: »Pensionsalder og erhvervsdeltagelse«, Økonomisk Institut, Århus 1975, p. 26 f og af J. Helander, op. cit., p. 37 ff.

59. Op. cit., p. 29.

60. Hovedvægten er i det foregående lagt på det økonomiske og politiske niveau, men også på det bevidsthedsmæssige niveau synes der at være visse, omend formentlig ret begrænsede muligheder for at sætte ind til fordel for mindre ulige tilbagetrækningsmuligheder. Ofte beror virksomhedernes betænkeligheder ved at anvende ældre arbejdskraft nemlig på en fejlagtig opfattelse af den ældre arbejders kvalifikationer.

Efter således at have antydnet nogle grænser og muligheder for øget adgang til glidende tilbagetrækning skal man nu fremlægge nogle socialpolitiske forslag med henblik på en højere grad af *lighed i beskæftigelsesmulighederne*. I det foregående afsnit blev det vist, at der er en betydelig arbejdskraftsreserve blandt ældre. På det økonomiske niveau kan »udpresningen« af de ældre sættes i forbindelse med kapitalismens almene krise, som er skærpet i 70'erne, samt med erhvervslivets strukturforandringer og de stigende krav, arbejdet stiller til fysisk og psykisk formåen⁶¹). Da den politiske intervention på arbejdsmarkedet som nævnt må foregå inden for rammer, der indebærer en fastholdelse af de eksisterende produktionsforhold, må der sættes spørgsmålstejn ved muligheden af en statslig totalmobilisering af arbejdskraftreserven⁶²). På hvilken måde kan beskæftigelsesmulighederne da øges for de ældre, uden at dette nødvendigvis indebærer en grundlæggende ændring af den kapitalistiske produktionsmåde?

Da der ikke synes at være tegn på, at de ældres beskæftigelsesproblemer løses, såfremt man satser på »kræfternes frie spil«, kunne man pege på øget information om omfanget og arten af de ældres beskæftigelsesproblemer og om de ældres virkelige kvalifikationer. Yderligere information og deraf eventuelt ændrede holdninger til beskæftigelse af ældre forandrer ikke i sig selv de beslutninger, som træffes i virksomheder og offentlige institutioner; men statsmagten kan i et vist omfang intervenere, enten ved at *begrænse* virksomhedernes og institutionernes handlefrihed eller ved at *stimulere* dem til mindre uhensigtsmæssige beslutninger. Hvad angår førstnævnte interventionsform kan man pege på følgende muligheder:

(1) *Tvungen kvote af ældre* som det fx er kendt fra England og Sverige. Erfaringerne hermed inden for byggefagene i Sverige synes ikke afskrækkende⁶³).

(2) *Forlænget opsigelsesvarsel for ældre*. En ulempe herved vil kunne være, at virksomhederne vil afholde sig fra at ansætte ældre. I denne forbindelse kan nævnes de såkaldte »tilpasningsgrupper«, som synes at have haft en vis succes i Sverige. I gruppen sidder bl. a. repræsentanter for ledelsen, de faglige organisationer, arbejdsformidlingen og evt. bedriftslægen. Før en ældre medarbejder kan afskediges, forelægges de fx »tilpasningsgruppen«, om en ændring af jobbet kan gøre det lettere for den ældre at forblive erhvervsaktiv.

61. I denne forbindelse er det interessant at læse, hvad direktør Henning Friis skriver i »Menneskekundskab«, København 1959, p. 246: »... Et betydeligt antal ældre holder op med at arbejde, ikke fordi de ønsker at leve et liv i fuld lediggang eller på grund af sygdom, men fordi de er tvunget dertil ved *arbitrære beslutninger fra arbejdsgivernes side* ...« (min understregning, H. O.).

62. Der tænkes her på den samlede arbejdskraftsreserve, således også unge, kvinder, fremmedarbejdere etc.

63. Jf. J. C. Sundström: »Att åldras i Sverige«, Falköping 1970, p. 24.

(3) En egentlig *statslig beskæftigelsesgaranti* for ældre, således at alle grundlovmæssigt skulle være sikret beskæftigelse, er fx foreslået af P. Gahrton⁶⁴).

(4) Andre har peget på *afskaffelse af akkordarbejde, skifteholdsarbejde og monotomt eller nedslidende arbejde*. De under (3) og (4) nævnte forslag kan – hvor rimeligt det end er at kæmpe for dem – dog ikke gennemføres inden for rammerne af de bestående produktionsforhold.

Den anden mulighed med stimulering i stedet for begrænsninger kunne realiseres som et system, hvorefter der blev givet *tilskud til beskæftigelse af ældre*. På denne måde »trues« virksomhedernes profitmuligheder ikke, og samtidig vil staten ofte betale mindre i tilskud end ved alternativet pension. De såkaldte Odense- og Bornholm-forsøg er eksempler på, hvorledes man ved tilskud har fået en del ældre i beskæftigelse⁶⁵).

Gennemførelse af et eller flere af ovenstående forslag vil naturligvis ikke opheve de konjunkturbevægelser, som gør sig gældende under kapitalismen. Den »økonomiske cyklus« vil til stadighed medføre svingende efterspørgsel efter arbejdskraft, hvilket dog ikke kan være et argument for ikke at iværksætte reformer, som vil kunne *minske* arbejdskraftreserven blandt de ældre⁶⁶). Derimod vil forslag om »beskæftigelsesgarantier« og lignende vise sig at være urealistiske i det nuværende samfund.

Der er nu fremlagt nogle socialpolitiske reformforslag, hvis gennemførelse vil kunne modificere, men langt fra opheve den socialklassespecifikke ulighed med hensyn til tilbagetræknings- og beskæftigelsesmuligheder i den tidlige alderdom. At forslagene kun i beskedent omfang vil være lighedsskabende, hænger – som det er fremgået – bl. a. sammen med, at de vanskeligheder, mange ældre møder på arbejdsmarkedet, har rod i grundlæggende, økonomiske forhold, der nok kan modificeres, men ikke forandres inden for rammerne af de bestående produktionsforhold. Ovennævnte uligheder viser nemlig hen til en mere omfattende socio-økonomisk ulighed, som i overvejende grad er skabt forud for alderdommen, fx ved klassespecifik psyko-somatisk nedslidning. På denne baggrund synes det rimeligt at spørge, hvorledes man kan skabe et samfund med reel lighed i alderdommen. Det spørgsmål vil imidlertid vise sig at være en del af et større problem, nemlig hvorledes der skabes lighed for alle og ikke blot for de ældre. Hvorledes skabes et samfund uden økonomiske kriser og »udpresning« fra arbejdslivet? Hvorledes forebygges, hvad man har kaldt den præmature aldring? Ved besvarelsen af disse spørgsmål kommer man ikke uden om

64. P. Gahrton: »Upp til kamp, pensionärer!«, Stockholm 1972, p. 131. Se også International Labour Review, Vol. 113, No. 2, p. 252.

65. Jf. fx Elkær-Hansen: »Forsøgene på at få ældre i arbejde igen har fået succes«, i: Nyt fra Arbejdsdirektoratet nr. 1, 1975, p. 18 ff.

66. For yderligere forslag, se »OECD-retningslinjer for indsats til fremme af beskæftigelse af den ældre arbejdskraft«, i Uddannelse og Erhverv, nr. 1-2, 1968, p. 3 ff.

at inddrage det økonomiske niveau og herunder især magtuligheden m. h. t. produktionsmidlerne. Et program, der radikalt ændrer magtforholdene i vort samfund er nødvendigt for gennemførelsen af lighed i alderdommen, og et sådant program vil nødvendigvis omfatte hele samfundet og ikke kun de ældre⁶⁷).

67. I denne forbindelse er følgende citat fra »Kravet om lighed«, op. cit., p. 74, centralt: »Forudsætningen for at realisere øget lighed i arbejdslivet er ... nødvendigvis en mere direkte samfundsindgriben i markedsforholdene til støtte for dem, der ... rammes særlig hårdt af svigtende beskæftigelsesmuligheder eller fastholdes på lav løn ...«. Det, der her efterlyses er med andre ord en »klassespecifik socialpolitik« som socialdemokratiet forlængst har forladt, jf. fx Bistandsloven. M. h. t. en selektiv, klassespecifik socialpolitik, se fx G. Hærnes: »Ulikhet, effektivitet og rettfærdighet«, i E. Øyen: »Sosiologi og ulikhet«, Oslo, 1976, p. 148 samt H. Olsen, J. P. Trampe og G. Hansen, op. cit., p. 124 ff.